International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(4): 91-93

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(4): 91-93
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 17-05-2017
Accepted: 18-06-2017

डॉ. सुमन रानी
LECT. Sanskrit, G.S.S.S.
Suketri, Panchkula, Haryana, India

Correspondence
डॉ. सुमन रानी
LECT. Sanskrit, G.S.S.S.
Suketri, Panchkula, Haryana, India

योगदर्शने चितिचिन्तयोः सम्बन्धस्य विवेचनम्

डॉ. सुमन रानी

षट्सुवैदिकदर्शनेषु योगदर्शनम् अन्यतमम्। सर्वस्मिन् योगशास्त्रे चित्त किमपि विशिष्टं स्थानं भजति। ''चित्तमयस्कान्मणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः सम्बन्धो हेतुः।'' किञ्च ''चितिशक्तिपरिणामिनी अप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा च अनन्ता च।''[1] इति भाष्ये चितिशक्तेः स्वरूपमुक्तत्वात् योगतन्त्रे चितिचित्तयोः सम्बन्धः कीदृशः तदत्र विचार्यते।
योगदर्शनं साङ्ख्यञ्च समानतन्त्रे इति अङ्गीकुर्वन्ति विद्वांसः।[2] साङ्ख्य[3] सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं पञ्चतन्मात्रेभ्यः स्थूलानि भूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः[4] इति पञ्चविंशतिः तत्त्वानि अभ्युपगम्य पुरुषविशेषः ईश्वरः इति योगे तत्त्वमन्यदङ्गो कुर्वन्ति, इति हेतोः षड्विंशतिः तत्त्वानि योग इति निश्चप्रचम्।
योगशास्त्रमते प्रकृतिः पुरुषः ईश्वरः इति त्रीणि अनादि नित्यानि तत्वानि सन्ति।

चित्तस्य परिभाषाः किन्नु खलु चित्तं नाम? चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम्।[5] त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः, प्रकृतेः विकारः कार्यं वा महत्, महतो विकारोऽहङ्कारः। अस्मादेव अहङ्कारात् समुत्पन्नं चित्तम्। कारणागणानुपूर्विकार्य[5] भवति। अस्मात् कारणात् चित्तं त्रिगुणं सत्वरजसतमस्कम्। प्रकाशशीलं सत्त्वम्, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलं तमः।[6] प्रख्यातप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्री भूत्वा सत्त्वस्य शान्तं, रजसो घोरं, तमसो मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम्। प्रख्यारूपं हि चित्तसत्वम्[7] इति उक्तत्वात् चित्तं सत्वगुणप्रधानम्। अयस्कान्तमणिकल्पाविषयाः अयस्सधर्मकं चित्तम्।[8] तथा च भाष्यम्–''अयस्कान्तमणिकल्पा विषयाः अयस्सधर्मकं चित्तमभिसंबन्ध्योपरञ्जयन्ति। येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातः। वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात् परिणामि चित्तम्।''[9] अत्र चित्तं परिणामि अयस्सधर्मकं च वर्णितम्।

चित्तभूमयः चित्तस्ताराः चित्तभूमयो वा पञ्च सन्ति, तथा च भाष्यम्ः क्षिप्तं, मूढं, विक्षिप्तम्, एकाग्रं, निरुद्धमिति चित्तभूमयः।[10]

क्षिप्तम्ः यदा चित्तमत्यन्तमस्थिरं भवति। चित्तवृत्तयो विकेन्द्रिता विकीर्णाश्च भवन्ति। तच्चितं क्षिप्तमित्युच्यते।

मूढम्ः मूढं चित्तं मोहात्मकं किंकर्तव्यविमूढं भवति। लौकिकविषयेष्वत्यन्तं संसक्तं भवति। यत्र सदसद्विवेको न भवति।

विक्षिप्तम्ः अत्र चित्तस्य चञ्चलत्वं क्षीणं भवति। विक्षेपापचयो भवति। चित्तं कदाचित् शान्तं भवति। एकाग्राभिमुखं भवति। पुनरपि विक्षिप्ते चेतसि सम्पद्यमानः समाधिः योगो न भवति।

एकाग्रचित्तम्ः सद्भूतमर्थं प्रकाशयति, क्लेशान् क्षिणोति। कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधाभिमुखं करोति। एतस्मिन् चित्ते जायमानः समाधिनः सम्प्रज्ञातो योग इत्युच्यते।

निरुद्धचित्तम्ः सर्वासां वृतीनां निरोधे सति असम्प्रज्ञातः समाधिः भवति। अत्र नहि काचित् वृत्तिः जागर्ति। सर्वा वृत्तयः प्रलीना भवन्ति।

एकाग्रे चेतसि निरुद्धचेतसि च जायमानः समाधिरेव योग इत्युच्यते।

चित्तस्य वृत्तयः चित्तस्य नानाव्यापाराः वृत्तय उच्यन्ते। तास्तु वृत्तय असंख्येयाः पनरपि प्रकारा आश्रित्य पञ्चधा विभज्यन्ते, ताः चित्तस्य वृत्तयः, प्रमाणवृत्तिः विपर्ययवृत्तिः, विकल्पवृत्तिः, निद्रावृत्तिः, स्मृतिवृत्तिः। एतावृत्तयः क्लिष्टाः अक्लिष्टाः इति पुनर्द्विधाः भवन्ति अत आहत्य दशप्रकारकाः भवन्ति। तथा च सूत्रम् वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः योग 1.5.1 भाष्यम् क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टज्ञः ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टा। आसां वृत्तीनां निरोधे सति योगः सिध्यति किञ्चं तदा द्रष्टा आत्मा स्वस्वरूपे तिष्ठति। तथा च सूत्रम्– तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् योग 1.31 स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये। व्युत्थाने चित्ते समाधिभिन्नावस्थायां याश्चित्तवृत्तयो भवन्ति तदविशिष्टवृत्तिः पुरुषो भवति। तथा च सूत्रम्– वृत्तिसारूप्यमितरत्र योग 1.4

चित्तनि स्वतन्त्राणि–चित्तानि नैकानि स्वतन्त्राणि सन्ति किञ्च स्वतन्त्रश्चार्थस्तथा च योग 4.16 भाष्ये तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थः सर्वसाधारणः। अतः चित्तस्य नानात्वे स्वतन्त्राणि च चित्तानि प्रति पुरुषं प्रवर्तन्ते अनेन ज्ञायते यत् प्रतिपुरुषं स्वतन्त्रं चित्तं प्रवर्तते। तयोः सम्बन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोगः। चित्तं हि अचेतनं स्फटिकमणिकल्पम्– अहङ्कारस्य विकारत्त्वात् अचेतन हि मनः। तथा चोक्तम् योग 2.19 व्यासभाष्ये– 'तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपसगन्धन्मात्राणामविशेषाणां विशेषाः। तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुजिह्वाघ्राणानि बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि, एकादशं मनः, सर्वार्थम् इत्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः। गुणानामेष षोडशको विशेषः परिणामः।'' गुणानां सत्वरजतमसाम् इत्यर्थः। अपि च योग 4. 23 भाष्ये ''मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तम्।'' तत् स्वयं च विषयत्वात् विषयिणा पुरुषात्मीयया वृत्याऽभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं (सर्वार्थम्) विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपात्र विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते।

पुरुषस्वरूपम्: साङ्ख्ये योगे च योऽयं पुरुषः ख्यातः स किंगुणविशिष्ट? इति जिज्ञासायाम् उच्यते द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः यो. 2.20 अयं पुरुषो दृशिमात्रो दृक्शक्तिरेवविशेषणापरामृष्टेत्यर्थः इति भाष्ये उक्तत्वात् लयोदयशीलैः अपरामृष्टा, निर्लेपेत्यर्थः। किञ्च स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी स्वबोधमात्र एव द्रष्टा पुरुषो बुद्ध आत्मबुद्धेरस्मीतिमात्रविज्ञानस्य प्रतिसंवेदी प्रतिसंवेदनहेतुः यथा दर्पणः प्रतिबिम्बहेतुः, अपि च बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः किं स्वभावः? इत्युच्यमाने भाष्यकारः एवमाह यथैव ईश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्न, केवलोऽनुपसर्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। विशोका वा ज्योतिष्मती[11] इति सूत्रभाष्ये भाष्यकारः पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रमुद्धृत्य पुरुषस्य अणुस्वरूपमप्याह तमणुमात्रमातनमनुविद्यास्मीत्येवं सम्प्रजानीते, अतोऽयं नित्यः, शुद्धः, बुद्धः, मुक्तः, अणुः चेतनश्च। इममेव पुरुषं भाष्यकारस्तु एवमाहः ... चित्तिशक्तिरपरिणामिनी, अप्रतिसङ्क्रमा, दर्शितविषया, शुद्धा, चाननता चेति इयं चितिशक्तिः – अपरिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामस्तद्रहिता कूटस्थनित्या यतो हि इयं चितिशक्तिरपरिणामिनी अत एव कार्यजननाय प्रति सञ्चारहीना यथा बुद्धिर्विषयं प्रति गच्छति ग्रहणाय न तथा चितिः अक्रियत्वात् अत एव उच्यते निष्क्रियपुरुष इति। अथवा नास्ति प्रतिसङ्क्रमः सङ्गो विषयेषु यस्याः अति अप्रतिसङ्क्रमा निर्लेपेत्यर्थः। ननु अपरिणामत्वे चितेः विषयाकाराभावात् कथमस्याः विषयस्फुरणमिति पृष्टे सति समाधत्ते भाष्यकारो दर्शितविषयेति, दर्शिता विषया यस्याः सा दर्शितविषया चित्तिशक्तिः विषयैः सह बुद्धिवृत्तिश्चितौ प्रतिबिम्बिता सति एवं भासते। अपि च भाष्ये अन्यत्र एतदेव परिपुष्णाति तद्यथा सत्वे कर्मणि तपि क्रिया नापरिणामिनी निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे, दर्शितविषयत्वात्, सत्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यते इति। द्रष्टुः पुरुषस्य बुद्धेश्च सारूप्यं व्यैरूप्यमेवमाह... स बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति न तावत् सरूपः कस्माद् ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनी बुद्धिः तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिर्वा ज्ञाताज्ञातश्चेति परिणमित्वं दर्शयति, सदाज्ञातविषयत्वन्तु पुरुषस्यापरिणामित्वम् परिदीपयति कस्माद्? नहि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयः स्यादृ गृहीतागृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं ततश्च अपरिणामित्वमिति किञ्च परार्था बुद्धिसंहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति सर्वार्थाध्यवसायक्त्वात्, त्रिगुणा बुद्धिः निगुणत्वात् अचेतनेति गुणानामुपद्रष्टा पुरुष अति अतो न सरूप अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः कस्माद्? शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रत्यवभासते तथा चोक्तम् पऽचशिखाचार्येण अपरिणामिनी हि भौक्तृशक्तिप्रतिसङ्मा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्त इव तद्वृत्तिमनुपतति तस्या श्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेः अनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते।[12] ज्ञानवृत्ति चितिशक्त्या सहाविशिष्टाबुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानवृत्तिरिख्यायते। ज्ञानवृत्तिरिह चिद्वृत्तिरिति आख्यायते अविवेकिभिरिति वस्तुतश्चितिशक्तिरेवात्र ज्ञानवृत्तिः। ननु अपरिणामिनी अप्रतिसङ्क्रमा। चितिशक्तिः उच्यते तत्कथं परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्त इव दृश्यते? तदेतदनेन दृष्टान्तेन ज्ञातुं शक्यते तथा– 'निर्मले जलेऽसङ्क्रान्तोऽपि चन्द्रमाः सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बतया सङ्क्रान्त इव एवमिहापि असङ्क्रान्ताऽपि सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिः सङ्क्रान्तेन तेन बुध्यात्मत्वमापन्ना बुद्धिवृत्तिमनुपतति। अपि चायं पुरुषं चेतसि व्युत्थिते वृत्तिरूपमात्मानमनुमन्यते, तथा च सूत्रम्– वृत्तिसारूप्यमितर... व्युत्थाने याश्चित्तवृत्तयो भवन्ति स विशिष्टः पुरुषो भवति तथा च एकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमिति। परन्तु यदा सर्ववृत्तिनिरोधे सति बुद्धिबोद्धात्मा पुरुषः स्वमिस्मन् तिष्ठति तथा च सूत्रम्– तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् योग 1.31 ''स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये।''

योगतन्त्रे चितिचिद्शक्त्योरभेदत्वम्: इह योगतन्त्रे चितिचिद्शक्त्योरभेदत्वं विद्यते, यतः चितिः चितिशक्तिश्च अभिन्नैव तथा च यो. 1.9 भाष्यम्– चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदाचितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते इति विकल्पवृत्तै लोके एतादृशो व्यवहारः शब्दशक्तिमाहात्म्यात् भवत्येव किञ्च पातञ्जलरहस्ये यो. 2.20 सूत्रभाष्यव्याख्याने व्याख्याकारः एवमाह दृशिमात्रो दृक्शक्तिमतोरभेदात् दृगेवेत्यर्थ अनेनापि ज्ञायते यत् दृग्दृक्शक्त्योभेदत्वम्।

चित्तपुरुषयोः सम्बन्धः चित्तचितिशक्त्योः स्वस्वामिसम्बन्धो अनादिः विद्यते। तथा च भाष्यम्– चित्तमयस्कान्मणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः। तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबन्धो हेतुः।[13] चितिचेतसोः सन्निधिः न देशतो न कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यतालक्षणः पुरुषस्य भोक्तृशक्तिः चित्तस्य भोग्यशक्तिः अत एवं इदं सानिध्यमत्रैकप्रत्ययगतत्वं न च दैशिकं सानिध्यं देशकालातीतत्वात् पुरुषस्य प्रकृतेश्च। पुंप्रधानयोर्नित्यत्वात् संयोगोऽनादिः स च संयोगः प्रवाहरूपत्वात् नित्यः। पुरुषो दृक्शक्तिः बुद्धिर्दर्शनशक्तिः अत्यन्तविभक्तोः अत्यन्ताविभागप्राप्तायां भोगः कल्पते। पुरुषो स्वामी स्वेन दृश्येन दर्शनार्थ संयुक्तः तस्मात्संयोगात् दृश्यस्ययोपलब्धिर्या स भोगः, तदा व्युत्थाने चेतसि द्रष्टा पुरुषो वृत्याकारतामापन्नः सन् तदविशिष्टम् आत्मानं मनुते तथा च सूत्रम्– वृत्तिसारूप्यमितरत्र योग 1.4। व्युत्थाने चित्ते समाधिभिननवस्यायां याश्चित्तवृत्तयो भवन्ति तदाविशिष्टवृत्तिः पुरुषो भवति। तथा च सूत्रम्– एकमेवदर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम् इति ख्यातिरिह बुद्धिरित्यर्थः। एतदेव दृढयति तथा पुरुषोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यात्मख्यातिरिति।[14]

चितचित्तयोः सम्बन्धहेतुरविद्याः चित्तचित्तयोः सम्बन्धहेतुरविद्या तथा च सूत्रम्– तस्य हेतुरविद्या [15] विपर्ययज्ञानवासनावासिता न कार्यनिष्ठां पुरुषख्यातिं बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्तते सा तु पुरुषख्यातिः पर्यवसाना कार्यनिष्ठां प्राप्नोति चरिताधिकारा निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावान्न पुरावर्तते इति।

चित्तस्य प्रयोजनम्: चित्तस्य स्वस्य न किञ्चित् प्रयोजनं किन्तु परस्यु पुरुषस्य। चित्तस्य प्रयोजनं पुरुषस्य भोगोऽपवर्गश्च कैवल्यं वा। ननु भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ चितिशक्तिस्तु अपरिणामिनी अप्रतिसङ्क्रमा, शुद्धा कथम् अपरिणामिनी पुरुषे भोगापवर्गौ व्यपदिश्येते तत्र आह– तावेतो भौगापवर्गौ बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्तेति बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धः तदर्थावश्यो मोक्ष इति एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिर्निवेशा बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावा हि तत्फलस्य भोक्तेति, अपि च तदर्थ एव दृश्यस्य आत्मा [16] – दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यरूपताम् आपन्नं दृश्यं तस्मात्तसदर्थं द्रष्टर्थ एव दृश्यस्य स्वं भवति नतु दृश्यार्थः अपि च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुषः सर्वार्थाध्यवसायत्वात् तथा च भाष्यम्– ''तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहत्यकारित्वाद् गृहवत्। संहत्यकारिणां चित्तेन न स्वार्थेन भवितव्यम्। न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थमुभयमप्येतत्परार्थम्।'' [17] अनेनापि ज्ञायते प्रकृतेः स्वस्य किञ्चन प्रयोजनं नास्ति पुरुषस्य भोगापवर्गार्थामेव दृश्यमिति फलितम्। वृत्तीनां निरोधे सति योगः सिद्धयति किञ्च तदा द्रष्टा आत्मा स्वरूपे तिष्ठति। चित्तस्य अवस्थितिः विवेकख्यातेः प्राप्तिपर्यन्तं तथा च भाष्यम्– योग 1.50, 511 ''चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति।'' ''कैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावस्थितायां प्रविलीयते। तस्मात् त संस्काराचित्तस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्ति इति। यस्मादवसिताधिकारं सह कैवल्यभागीयैः। संस्कारैश्चित्तं निवर्तते, तस्मिन्निवृते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठोऽतः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते।'' अपि च ''ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः'' योग 2.10। अत्रभाष्येऽपि चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति। क्लेशाः यदा दग्धबीजकल्पाः भवन्ति तदा चित्तस्य प्रयोजनं सम्पन्नम् अतः प्रकृतौ लीनं भवति। एतदेव योग 1.5। सूत्रभाष्येऽपि निगदितम्– तदेवभूतं चित्तमवसिताधि कारमात्मकल्पेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् योग 1.3। स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये।

उपसंहारः योगदर्शने व्यासभाष्ये च विद्यमानानि चित्तचितिसम्बन्धीनि प्रमाणानि तत्सम्बद्धं विवरणञ्च संगृहयोपन्यस्तम्, अतः सूत्रकारभाष्यकारयोः मते चित्तचितिस्वरूपं चितिचित्तयोः सम्बन्धः साररूपेण एवं भवितुमर्हति।

1. चित्तं नाम सत्त्वरजस्तमस्कं त्रिगुणं, परन्तु प्रख्यातरूपं हि चित्तसत्त्वम् इति उक्तवात् सत्त्वगुणप्रधानं हि चित्तम्।
2. अहंकारसय कार्यमचेतनं जडमणुपरिमाणं पुरुषस्य स्वमस्ति।
3. चित्तस्य न स्वस्य किञ्चन प्रयोजनं, परमार्थतः चित्तं हि परार्थं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थ किञ्चायस्कान्त–मणिकल्पत्वात् सन्निधिमात्रोपकारि पुरुषस्य।
4. चित्तचितिशक्त्योः स्वस्वामिसम्बन्धो अनादिः विद्यते।
5. चित्तस्य पञ्चवृत्तयः क्लिष्टाः अक्लिष्टाश्च भवन्ति।
6. चित्तवृत्तीना निरोधःयोग इत्युच्यते स च एकाग्रे निरूद्धे वा चेतसि भवति।
7. अवसिताधिकारं चित्तं स्वस्वरूपे तिष्ठति योगिनः शरीरान्ते प्रलयं गच्छति।
8. प्रतिपुरुषं चित्तमस्ति अतः पुरुषबहुत्वे चित्तबहुत्त्वं सिद्धम्।
9. एकाग्रचितं निरुद्धचित्तं वा समाधियोग्यं भवति।

संदर्भ सूत्र

1. योग 1.2 व्या. भाष्यम्।
2. गीता 5.4
3. तुलना– प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि।। –सां.का. 22
4. सांख्यदर्शन– अ. 1, सू. 61
5. योग 1.2 व्या. भाष्यम्।
6. कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः –वैषै.अ. 2, आ. 1, सूत्र 24
7. योग 2.18 व्या. भाष्यम्।
8. योग 1.2 व्या. भाष्यम्।
9. योग 4.17 व्या. भाष्यम्।
10. तुलना – युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् – न्या.अ. 1, आ. 1, सूत्र 1.16
11. योग 1.1 व्या. भाष्यम्।
12. योग 1.36 व्या. भाष्यम्।
13. योग 2.20 व्या. भाष्यम्।
14. योग 1.4 व्या. भाष्यम्।
15. योग 2.5 व्या. भाष्यम्।
16. योग 2.24
17. योग 2.2
18. योग 4.24 भाष्यम्।

संदर्भ ग्रन्थसूची

1. पातञ्जलयोगदर्शनभाष्यम्, भाष्यकारः आचार्यः राजवीर शास्त्री, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली।
2. च्ंजंदरंसपश्े ल्वहं ैनजतेंए त्उं च्तेंकं डनदींपतंउ डंदवींतसंस च्नइसपींमते च्अजण्स्जकण्ए क्मसीपण
3. ल्वहेंनजतंईीलंअपअंतंद वि ँदांतंए ज्ैण त्नाउंदपए डनदींपतंउ डंदवींतसंस च्नइसपींमते च्अजण्स्जकण्ए क्मसीपण
4. ल्वहं चीपसवेवचील वि च्ंजंदरंसपए इल . च्ण्छण डनीींतरपए न्दपअमतेपजल वि ब्ंसबनजजंण
5. भगवद्गीता, गीताप्रेस, गोरखपुर।
6. सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्ण, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी।
7. न्यायदर्शनम् – डॉ. गजाननशास्त्रीमुसलगांवकर, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
8. सांख्यदर्शनम् – डॉ. गजाननशास्त्रीमुसलगांवकर, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।